

ESİRÜDDİN EL-EBHERÎ'NİN MUĞALATA'YA (SAFSATA) BAKIŞI

Dr. Kamil KÖMÜRÇÜ

ABSTRACT

Al-Abhari's Views on Sophisme (Mugalata)

Sophisme, according to al-Abhari, is a syllogism consisting of incorrect propositions. These propositions are fallacy and deceptive. One approaches these syllogisms to deceive the other people consciously or unconsciously. One protects himself/herself from the erroneous, learning these typical syllogisms. According to al-Abhari, the fallacy in a syllogism occurs either from the matter of this syllogism or its form. Sometimes, the fallacy occurs from both the matter and the form. The fallacy originating from its form arises from violating the conditions that generate valid conclusion. Al-Abhari evaluates these typical fallacy under six titles in the varied books. The fallacy originating from its matter results from the utterance of syllogism or its meaning. Al-Abhari investigating two fallacy regarding the utterance, expresses fifteen fallacies regarding the meaning, in addition to three fallacies resembling these. Al-Abhari presents twenty six fallacies regarding the utterance and the meaning.

Key Words: al-Abhari, sophisme, syllogism, fallacy, form, matter, utterance, meaning.

Giriş

Muğalata, mantığın ana konularından biridir. Mantıktaki beş sanatın sonuncusunu oluşturur. Bu sanatın esaslarını sistemli olarak ilk kez Aristoteles (m.ö. 384-320) sofistlerin iddialarını çürütmek için yazdığı *Sofistik Çürütmeler* isimli eserinde ortaya koymuştur.

Aristoteles'in diğer eserleri gibi bu kitabı da tercüme devrinde Arapçaya çevrilmiştir. *Sofistik Çürütmeler*, Arapçaya genellikle *Kitabu's-Sufistika* ismiyle tercüme edilmiştir.¹ İslam mantıkçıları tercüme devrinden sonra muğalata üzerine telif eserler yazmışlardır. Bunlardan ilk akla gelenler, Fârâbî'nin (ö. 950) *Kitâbu'l-Emkineti'l-Muğalatati*² ve İbn Sînâ'nın (ö.m. 1037) *Kitâbu's-Şifa'nun* yedinci kitabı olarak kaleme aldığı *es-Safsata*³ isimli çalışmalarıdır.

Esîrüddin el-Ebherî (ö.m. 1265) on üçüncü yüz yılda yaşamış önemli bir mantıkçı ve filozoftur. Klasik mantığın dokuz bölümünü çeşitli eserlerinde in-

- 1 Bedevî, Abdurrahman, *Mantıku Aristo*, Dârü'l-Kalem, Beyrut, 1980, s., 27; eserin Arapça tercümesiyle ilgili bkz., Ebû Ali İbn Sînâ, *eş-Şifâ* (7. Kitap/ *es-Safsata*; Thk., Ahmet Fuat Ehvânî; Kaynak: İbrahim Medkur: Tahkik edenin yazdığı mukaddime), Kahire, 1966, s., 4.
- 2 Fârâbî, *Kitâbu'l-Emkineti'l-Muğalatati*, (*el-Mantık inde'l-Fârâbî-II*; içinde; thk: Refik el-Acem), Beyrut 1987.
- 3 İbn Sînâ, *a.g.e.*; bu kitap 2006 yılında Türkçeye çevrilmiştir. Bkz., Ebû Ali İbn Sînâ, *Sofistik Deliller (Kitabu's-Şifa/es-Safsata*, çev., Ö. Türker), Litera yay., İst., 2006.

celemiştir. Muğalataya dair müstakil bir kitap kaleme almamış olmasına karşılık mantığa ilişkin bütün kitaplarında bu konuyu ayrıntılarıyla ele almıştır.

Ebherî, Meşşâî mantık geleneğine mensup bir mantıkçıdır.⁴ Bu açıdan onun muğalataya bakış açısını ortaya koymak, Meşşâîlerin konuya yaklaşımını görmek bakımından oldukça önemlidir. Söz konusu sebepten dolayı bu çalışmada, Ebherî'nin muğalataya bakışı, onun eserleri temele alınarak incelenecektir.

1. Muğalatanın Tanımı ve Amacı

'Aldatmak', 'yanıltmak'⁵ manalarına gelen safsata, bir sanatın adı olarak İslam mantıkçıları tarafından Yunanca da olduğu gibi bazen *Safsata* ismiyle karşılanmışken⁶ bazen de Arapçada hata anlamına gelen *ğalat* kelimesinden hareketle *muğalata* olarak isimlendirilmiştir.⁷ Bu iki isimlendirmede de maksat aynıdır. İbn Sînâ safsatayı muğalatanın bir çeşidi olarak ele almıştır.⁸ Ancak bazı mantıkçılar, yanlış olduğu bilinen safsatanın, muğalata olarak adlandırıldığını söylemişlerdir.⁹ Muğalata ve safsata terimleri, Müttekaddimin mantıkçılar tarafından, aralarında bir fark gözetilmeksizin, sofistiktürden aldatici deliller için özel bir ad olarak kullanılmasına rağmen sonraki mantıkçılar, kuruluş ve sunuluş gayesine göre bu iki terim arasında fark görmüşlerdir.¹⁰ Ebherî, *Hidâyetü'l-Hikme* dışındaki tüm eserlerinde bu sanatı

4 Ebherî'nin Meşşâî mantık geleneğe mensup olduğunu, onun eserlerinde sergilemiş olduğu metottan ve Fârâbî ve İbn Sînâ'ya yaptığı atıflardan anlıyoruz. Çünkü o kitaplarını, başta İbn Sînâ olmak üzere bir çok Meşşâî filozofun yaptığı gibi, mantık, fizik ve metafizik olmak üzere üç bölümden müteşekkil olarak tertip etmiştir. Bu eserler için bkz., Esirüddin el-Ebherî, *Keşfu'l-Hakâik fi-Tahriri'd-Dakâik*, (Thk. ve nşr. Hüseyin Saroğlu), Çantay yay., İst., 1998; *Tenzilu'l-Efkar Fi-Ta'dili'l-Esrâr*, Süleymaniye Ktp., Reisü'l-Küttap Mustafa Efendi Bl., Nr. 569; *Kütâbu Beyânî'l-Esrâr*, Süleymaniye Ktp., Köprülü B., Nr.1618, B.n; *Telhisü'l-Hakâik*, Süleymaniye Ktp., Köprülü B., Nr.1618, B.n; *Kütâbü'l-Matali*, Süleymaniye Ktp., Köprülü B., Nr.1618, B.n; *Zübdetü'l-Hakâik*, Süleymaniye Ktp., Köprülü B., Nr.1618, B.n; *Hidayetü'l-Hikme*, Süleymaniye Ktp., Carullah Efendi B., Nr. 1410, B.n; Ebherî'nin Fârâbî ve İbn Sînâ'ya yaptığı atıflarla ilgili bkz., Ebherî, *Keşfu'l-Hakâik*, s., 21,31,60,66,89,95,111, vs:

5 Ebu Nasr el-Fârâbî, *İlimlerin Sayımı*, (çev., A. Arslan) Vadi yay. Ank., 1999, s., 63.

6 Bkz., Ebü Nasr el-Fârâbî, *Kütâbu'l-Burhan*, (çev., Ö. Türker, Ö. M. Alper), Klasik yay., İst., 2008, s., 39; İbn Sînâ ise, *Şifa* adlı eserinin bu sanata ayırdığı yedinci kitabına *es-Safsata* adını vermiştir; Kazvîni de bu sanata *Safsata* demiştir. Bkz., Kazvîni, Necmeddin Ömer b. Ali el-Katibi, *Risaletü'l-Ş-Şemsiyye fi-Kavâidi'l-Mantıkıyye*, İsmail Efendi Matbaası, İst., 1301, s., 57.

7 Fârâbî, müstakil olarak bu sanatı ele almış olduğu kitabını, *Kütâbu'l-Emkîneti'l-Muğalatati* olarak isimlendirmiştir. Ayrıca bkz., Ebü Hamid Gazâlî, *Miyaru'l-İlm*, (nşr., Ahmet Şemsüddin) Dâru'l-Kutûbi'l-İlmiyye, Beyrut, 1990, s., 89; Fenârî, Şemseddin Muhammed b. Hamza, *Şerh-u İsağüci*, Dersaadet Matbaası, İst., 1309, s., 25; Muhammed İbn Yusuf, *Tarifâtü'l-Aziziyye*, İst., 1308, s., 30.

8 İbn Sînâ, *age.*, s., 45.

9 Bkz., Ahmet Cevdet Paşa, *Mi'yâr-ı Sedâd*, (nşr., H. T. Feyzli) Fecr yay., Ank., 1998, s., 170; Öner, Necatî, *Klasik Mantık*, A.Ü.İ.F. yay., Ank, 1986, s., 188.

10 Emiroğlu, İbrahim, *Mantık Yanlıları*, Elis yay., Ank., 2004, s., 22.

muğalata olarak isimlendirmiş, safsata ifadesini kullanmamıştır. Biz de bu yüzden bu sanat için muğalata ismini kullanacağız.

Bu ön bilgilerden sonra şimdi muğalatanın nasıl tanımlandığına geçebiliriz. Aristoteles, *Sofistik Çürütmeler*'in girişinde, gerçek güzellik ve süslenerek elde edilen sahte güzellikte olduğu gibi, şeylerin bir gerçeğinin yani doğrusunun bir de sahtesinin olabileceğinden hareketle akıl yürütmenin de doğru olanı yanında bir de yanlış olanının olabileceğini vurgulamaya çalışır. Aristoteles sofistlik çürütmeleri, yani muğalatayı, gerçek kıyas ve çürütmeler olmadıkları halde öyle zannedilen kıyaslar ve çürütmeler, sahte deliller olarak ortaya koyar. Tartışmalarda bizzat nesnelere kendileri değil de onların göstergelerinin, yani dilsel ifadelerinin kullanılması nedeniyle akıl yürütmelerde yanlışlıkların ortaya çıkacağına dikkat çeker.¹¹

Müslüman mantıkçıların muğalataya bakışından söz edecek olursak, onlar muğalatayı genel olarak, muhatabı susturmak veya yanıltmak için vehme dayalı ya da doğruya veya meşhur olana benzeyen ancak öyle olmayan öncüllerden kurulan kıyas olarak tanımlamışlardır.¹² Mesela Fârâbî, bu sanatın ilkelere gerçekte meşhur olmadıkları halde meşhur olduğu zannedilen öncüller olduğunu söyler. Onlar insanı yanıltan, aldatan; doğru olmayan bir şeyi doğru, doğru olan bir şeyi yanlış zannettiren ve buna benzer sözler olduğunu söyler.¹³ İbn Sînâ, *İşârât*'ta sofistlik kıyas dediği muğalatayı, öyle olmadığı halde doğru gibi görünen öncüllerden oluşan kıyas olarak tanımlamıştır.¹⁴ Aristoteles'in *Sofistik Çürütmeler*'deki söylediklerini takiben İbn Sînâ, kimi kıyaslar mevcut ve gerçek iken kimileri sofistlik bir susturmaktan ibarettir, gerçeğe benzer ama onun mevcut bir kıyaslık hakikati yoktur,¹⁵ demiştir. Ona göre safsatayı meydana getiren öncüller genelde yanlış oldukları için böyle çıkarımlar burhâni bir değer taşımaz.¹⁶ Yani kesin bilgi ifade etmez.

Ebherî, muğalatayı, doğruya benzeyen yanlış, meşhur ya da vehme dayalı yanlış öncüllerden oluşan kıyas, şeklinde tanımlamıştır.¹⁷ Yine onun bir başka ifadesine göre muğalata, gerçeğe benzeyen veya yaygınlık kazanmış sahte yahut kuruntu ürünü öncüllerden oluşmuş kıyastır.¹⁸ Yani karşıdakini aldatmak için doğruluğu şüpheli öncüllerle kurulan kıyaslardır. Görüldüğü gibi Ebherî,

11 Aristoteles, *Sofistik Çürütmeler Üzerine*, (çev., Oğuz Özügül), Say yay., İst., 2007, s., 7-8.

12 Kazvinî, *age.*, s., 56; Seyyid Şerîf Cürçânî, *et-Târîfât*, Muhammet Sait Matbaası, İst. 1300, s., 150.

13 Farâbî, *İlimlerin Sayımı*, s., 63; *Kitâbu'l-Burhan*, s., 39.

14 Ebu Ali İbn Sînâ, *İşaretler ve Tembihler* (çev., A. Durusoy, M. Macit, E. Demirli) Litera yay., İst., 2005, s., 70; *Uyûnu'l-Hükme*, (Resâil-u İbn Sina, içinde; Thk. H. Z. Ülken), İ.Ü.E.F., yay., Ank.1953.s., 11.

15 İbn Sînâ, *Sofistik Deliller*, s., 2.

16 Ebü Ali İbn Sina, *eş-Şifa (4. Kitap/Kıyas*; thk., Said Zaid), Kahire 1964, s., 3.

17 Ebherî, *Telhîsü'l-Hakâik*, 54 B; *Kitabü'l-Matali*, v., 89 A; *Zübdetü'l-Hakâik*, v., 119 A.

18 Ebherî, *Keşfu'l-Hakâik*, s., 197; *İsagüci*, Vezirhanî Matbaası, İst., 1287, s., 7.

muğalatayı mantık geleneğinde olduğu gibi tanımlamıştır. Ayrıca muğalataya dayalı kıyaslar, gerçeğe benzeyen öncüllerden oluşmuşsa bu *safsata*; meşhura benzeyenlerden meydana gelmişse bu da *müşağabe* diye isimlendirilir.¹⁹

Muğalatanın amacından bahsedecek olursak, Aristoteles, bu sanatta beş gayenin güdüldüğünü ileri sürer. Bunlar, çürütme, yanlışlık, güvenilmezlik, dil hatası, muhatabı gevezeliğe teşvik ve tahrik etmektir.²⁰ Aristoteles'in saydığı bu beş madde, *Sofistik Çürütmeler*'de amaçlanan ana başlıklardır. Yani Aristoteles'e göre, hatalı bir çıkarımın nasıl çürütüldüğü, çıkarımlardaki yanlışlıkların nasıl tespit edildiği, güvenilir olmayan çıkarımların yapısı, dilden kaynaklanan hataların ortaya konması ve hasmı tahrik ederek onu istenen görüşü kabule zorlamak bu sanatta ulaşılması gereken hedefler olarak tespit edilmiştir.

Farâbî, bu sanatta amaçlanan şeyin, aslında öyle olmayıp görünüşte yaygın şeylere dayanarak zandan ibaret bir üstünlükle karşıdakini mağlup etmek olduğunu ifade eder.²¹ Muğalataya dayalı akıl yürütmeleri öğrenmenin faydası bağlamında İbn Sînâ, hataya düşülen durumların esas öğrenilince bunların çözümünün de öğrenilmiş olacağını vurgular.²² Ebherî'ye göre muğalata sanatını öğrenmenin amacı ve faydası, hatalı bir çıkarımla karşılaşıldığında hemen onu fark etmek ve ondan emin olmaktır. Bu sayede bir şaşkınlık ve aldatmacedan kişinin kendisini muhafaza etmesidir.²³ Muğalatadan maksadın aldatma ve susturma; faydasının da onu bilmek ondan kaçınmak olduğu anlayışı daha sonraki mantıkçılar arasında yaygın bir biçimde kabul görmüştür.²⁴

Muğalataya dair müstakil bir eser yazmamış olan Ebherî, bu sanatı en geniş biçimde *Beyânü'l-Esrâr*, *Tenzilü'l-Efkâr* ve *Keşfü'l-Hakâil*'te ele almıştır. Bu kitapları esas alarak muğalatanın sebeplerini ve çeşitlerini izah edeceğiz.

2. Muğalatanın Ele Alınış Şekilleri

Mantık kitaplarında kıyasta yapılan hatadan, yani 'ğalat'tan bahsedilir. Burada ğalattan kasıt bir kıyasın sonucunu geçersiz kılan kusurlar ve yanlışlardır. Bu kusurları ele almada Müslüman mantıkçılar arasında farklılıklar vardır. İslam mantıkçılarından bazıları yapılış nedenleri ve çeşitlerini göstermek amacıyla birçok örnek vererek, bazıları konu üzerinde derinlemesine durarak, bazıları

19 Fenârî, *age.*, s., 25-26.

20 Aristoteles, *age.*, s., 9.

21 Ebu Nasr el-Fârâbî, *et-Tavti'atu fi'l-Mantık*, (Mantığa Başlangıç, nşr., Mübahat Türker-Küyel, Fârâbî'nin Bazı Mantık Eserleri, içinde) D. T. K. yay., Ankara, 1990, s.,28.

22 İbn Sînâ, *age.*, s., 31.

23 Ebherî, *Keşfü'l-Hakâil*, s., 216.

24 Mehmet Halis, *Mizanü'l-Ezhan*, Mahmud Bey Matbaası, İst. 1324, (Mantık Metinleri I, içerisinde, neşr. Kudret Büyükcoşkun, İşaret yay. İst.1998), s.,173; Ahmet Cevdet Paşa, *age.*, s., 170.

geleneksel mantığın en çok üzerinde durduğu hata türlerini sayarak, bazıları da bunları tanıyıp da tuzağına düşmemek için kısaca tanıtarak muğalatayı ele almışlardır.²⁵ Ebherî bazı eserlerinde muğalatayı kısaca tanıtmakla yetinmişken²⁶, bazılarında özet biçimde çok bilinen hata türlerini sıralayarak,²⁷ bazılarında ise konuyu derinlemesine ele alarak²⁸ bu sanatı işlemiştir.

Aristoteles, *Sofistik Çürütmeler*'de muğalatanın yapılaş şekillerini, bir sofistin iki şekilde çürütülebileceğinden hareketle dile ve manaya ilişkin olanlar olmak üzere iki kısma ayırmış, dile ilişkin altı, manaya ilişkin yedi yanlışını incelemiştir.²⁹ İbn Sînâ bu sanata ilişkin meseleleri, Aristoteles mantığının en önemli konusunu oluşturan kıyas teorisiyle ilişkileri açısından ele almıştır.³⁰ Mesela İbn Sînâ *Safsata*'da on üç yanlış türünden bahsetmiştir. Bunların altısı dile, yedisi manaya ait olanlardır.³¹ Gâzâlî (ö. 1111) ise yedi tane yanlış çeşidi üzerinde durur.³²

Ebherî konuyu en derin ayrıntılarıyla ele aldığı *Keşfu'l-Hakâik*'te ğalat, yani muğalatadan; kıyasın suretine, maddesine ve bunların her ikisine dayalı hatalar olarak bahseder. Mantık geleneğinde olduğu gibi, kıyasın suretine ilişkin hatalar üzerinde fazla durmaz, sadece iki örnek vermekle yetinir. Ancak maddeye ilişkin hataları daha geniş ele alır. Maddeye ilişkin hataların, kıyasın manasından ve lafzından kaynaklanabileceğini belirten Ebherî, ikisi lafza on beşi manaya ilişkin on yedi hata türünden bahseder. Söz konusu eserde daha sonra muğalatanın terkibi başlığı altında on tane muğalatalı kıyas kurar, daha sonra tek tek bunları çürütme yoluna gider. En son başlıkta ise mantığa has kılınmış muğalatalardan bahseder. Burada da on dört muğalatalı kıyas kurar ve daha sonra da bunları çürütme yoluna gider. *Tenzilu'l-Efkâr*'da ise surete ilişkin dört, maddeye ilişkin on beş hatalı kıyastan bahsetmiştir. Muğalatanın terkibi başlığı altında on tane muğalatalı kıyas örneği vermiş daha sonra bunların hatalı olma sebeplerini zikretmiştir. *Tenzilu'l-Efkâr*'a yazdığı eleştirel şerhte Tûsî, Ebherî'nin bu eserinde muğalatanın çeşitleri, sebepleri ve bunların örnekleri üzerinde yeterince durmadığını, konuyu bazı meşhur örnekleri zikrederek özetlediğini ileri sürer.³³ Tûsî'nin eleştirisi haksızdır. Yukarıda da zikredildiği gibi Ebherî, muğalatayı söz konusu eserinde yeteri ka-

25 Emiroğlu İbrahim, "Muğalata Nedir?", *D.E.Ü.İ.F.D.*, sy.VIII, s., 238.

26 Ebherî, *Kitabü'l-Matali*, v., 89 A.

27 Ebherî, *Hidayetü'l-Hikme*, v., 86/1 A-B; *Telhîsu'l-Hakâik*, v., 56 A.

28 Ebherî, *Tenzilu'l-Efkâr*, v., 52 A-54 B; *Keşfu'l-Hakâik*, s., 213-234; *Beyânü'l-Esrâr*, v., 14 A-B.

29 Aristoteles, *age.*, s., 9-69.

30 İbn Sînâ, *eş-Şifâ (es-Safsata; İbrahim Medkur'un yazdığı giriş)*, s., 8.

31 İbn Sînâ, *Sofistik Deliller*, 7-15.

32 Ebu Hamid el-Gazâlî, *Düşünmede Doğru Yöntem (Mihakkü'n-Nazar, çev., Ahmet Kayacık) Ahsen yay.*, İst., 2002, s., 125; Gâzâlî, *Mî'yâru'l-İlim*, s. 199.

33 Nasîreddin Tûsî, *Ta'dilu'l-Mî'yar li-Nakd-i Tenzilu'l-Efkâr. (Mantık ve Mebâhîsu Elfaz, içinde, nşr. Abdullah Nûrani), Tahran, 1974, s., 229-231.*

dar ele almıştır. *Beyânü'l-Esrâr*'da ise Ebherî, suret açısından meydana gelen üç, madde açısından meydana gelen yine on beş hatalı kıyastan bahseder. Ancak bu eserdeki on beş çeşit hatadan ikisi diğer kitaplarda hiç zikredilmemiş olan yanlış çeşitleridir. Bunları yeri geldiğinde göstereceğiz. Kanaatimizce, Ebherî'nin eserlerinde hataların farklı sayıda olmasına sebep olan etken, kitapların hacmi ve dolayısıyla bunların diğer konulara göre kapladığı yer olsa gerektir. Ayrıca hata sayılarının farklı olması, mantıkçının o anki tasarrufu olarak da değerlendirilebilir.

3. Muğalatanın Ortaya Çıkış Şekilleri

Organon'un, ilk üç kitabı kıyasın biçimi, geri kalan beşi ise kıyasın içeriği ile ilgilidir. Buradan hareketle kıyaslar bazen götürdüğü sonuçlar bakımından bazen de sonuç dikkate alınmaksızın bu sonuca nasıl ulaşılmış olduğu göz önüne alınarak incelenmişlerdir. Birinci durum mantıkta kıyasın içeriği, ikinci durum kıyasın sureti olarak isimlendirilmiştir.³⁴

Ebherî, diğer mantıkçılarda olduğu gibi kıyasta hatanın ya onun sureti ya içeriği ya da her ikisi açısından oluşabileceğini³⁵ söyleyerek bu hataları özetle şöyle izah etmiştir: Maddesi açısından kıyasta oluşan hata, öncüllerin mana ya da lafız olarak doğruya benzediği halde yanlış olması nedeniyle oluşur. Suret açısından oluşan hata ise, yapılan çıkarımın kıyas şekillerinin hiçbirine uygun olmamasıdır. Bu durum bazen, iki öncül arasında hiçbir ortak yön bulunmaması nedeniyle ortaya çıkar. Mesela bir kıyas, kıyas şekillerinden birine uygun olacak şekilde düzenlenmiş ve orta terim müşterek lafız yapılmıştır. Fakat kıyas kurallarından birinin ihlal edilmesi sebebiyle bu kıyas geçerli sonuç vermeyebilir.³⁶ Doğal olarak böyle bir çıkarım geçerli bir kıyas olmaz.

Burada bir noktaya dikkat çekmek faydalı olacaktır. Mantıkçıların çoğu, muğalatalı kıyasları örneklerle anlatmışlardır. Bu örnekler bazen iki öncül ve bir sonuçtan oluşan bilinen kıyas formunda zikredilmiş, bazen de mantıkçılar bilinen şekliyle bir kıyas kurma gereği duymamışlardır. Bazı yanlışları da birçok öncül ve sonuçtan oluşan zincirleme kıyas şeklinde örneklendirmişlerdir.

Ebherî, söz konusu yanlışları, bazen öncülleri ve sonucu açıkça ifade edilmiş kıyaslarla bazen kıyasın öncüllerini açıkça zikretmeyerek bazen de sadece yanlış hüküm ifade eden önermelerle örneklendirmiştir. Kanaatimizce bu durum bazı yanlışların yapısından kaynaklanmaktadır. Mesela, Ebherî, devr olmayan bir ifadeyi devr gibi göstermenin yanlış olduğunu ifade etmiş, buna

34 Emiroğlu, İbrahim., *Mantık Yanlışları*, s. 37.

35 İbn Sinâ, *Sofistik Deliller*, s. 6; Kazvîni, *Şemsiyye*, 56-57; Sühreverdî, *Telvîhât*, s. 84; Keşşî, *Hadâikü'l-Hakâik*, v. 107 A.

36 Ebherî, *Hidâyetü'l-Hikme*, v. 84 B- 85 A; *Telhîsu'l-Hakâik*, v. 54 B; *Beyânü'l-Esrâr*, v. 13 A.

örnek olarak da 'tavuk mu yumurtadan çıkar yumurta mı tavuktan çıkar'³⁷ ifadesini vermiştir. Zikredilen yanlışlara verilen bazı örneklerin niçin açık bir kıyas formunda olmadığı sorusunun, bu bağlamda ele alınması, meseleyi doğru ortaya koymak bakımından oldukça önemlidir.

3.1. Kıyasın Suretinden (Formundan) Kaynaklanan Hatalar

Kıyas kuralları açık ve net olduğu için mantıkçılar kıyasın sureti açısından meydana gelen hatalar üzerinde fazla durmamışlardır. Ebherî suret açısından ortaya çıkan hataları şöyle sıralar.

1- Kıyasın suretine ilişkin hatalardan biri, orta terimin iki öncülde aynen tekrar edilmemesi nedeniyle geçerli bir sonucun çıkmamasıdır. Mesela, 'bazı resimler atır, her at canlıdır; öyleyse bazı resimler canlıdır,' çıkarımında, resmin at olduğu doğru değildir. Bu akıl yürütmeye duvardaki resim, mecaz yoluyla at olarak isimlendirilmiştir.³⁸ Burada at terimi iki öncülde aynı şeyi gösterecek biçimde tekrar edilmemiştir. Aynı örnek bazı mantıkçılar tarafından lafız yanlışları içerisinde, doğruya benzeyen ancak yanlış olan öncüllerle kurulan kıyaslara örnek olarak verilmiştir.³⁹

2- Büyük öncülün, kıyasın geçerli sonuç veren şekilleri için zikredilen şartlara uygun biçimde alınmamasıdır. Mesela, 'her insan canlıdır, canlı cinstir; öyleyse insan cinstir,' çıkarımı böyledir. Buradaki hatanın sebebi büyük öncülün tümel olmamasıdır. Böyle bir durumda canlı için verilen hüküm, canlı olan her şey için değildir.⁴⁰ Bu örnek Kazvîni tarafından mana yanlışları içerisinde zikredilmiştir.⁴¹

3- İfadesindeki kapalılık (gaflet) sebebiyle orta terimin tümel olarak iki tarafa aktarılamaması. Mesela, 'insan tüylüdür; bütün tüyler büyür (yenbütü); öyleyse insan büyür,' çıkarımında durum böyledir.⁴² Ebherî başka bir yerde bu tür durumları orta terimin iki tümele dağıtılmamasından kaynaklanan hatalar olarak zikreder. Örneğin; 'insanın saçı vardır, her saç büyür,' öncüllerinden; 'öyleyse her insan büyür,' sonucunun çıkarılmasında durum böyledir.⁴³

4 - İki öncülde birinin bozuk, yani kusurlu bir durumla diğeriyle bir araya getirilmemesi. Örneğin; 'insan tek başına gülücüdür, her gülücü canlıdır,' öncüllerinden, 'insan tek başına canlıdır,' sonucu çıkarmak böyledir. Buradaki hatanın sebebi, 'tek başına' kaydının 'insan' terimine bitiştirilmesidir. Bu öncülün anlamı, insanın gülücü olduğu ve onun dışında hiçbir canlının

37 Bkz., Ebherî, *Keşfü'l-Hakâik*, s. 215; *Tenzilü'l-Efkâr*, v. 50 B; *Beyânü'l-Esrâr*, v. 13 B.

38 Ebherî, *Keşfü'l-Hakâik*, s. 213.

39 Bkz., Gazâlî, *age.*, s. 131; Kazvîni, *a.g.e.*, 57.

40 Ebherî, *age.*, s. 213; *Tenzilü'l-Efkâr*, v. 50 A; *Beyânü'l-Esrâr*, v. 13 B.

41 Bkz., Kazvîni, *age.*, 57.

42 Ebherî, *Tenzilü'l-Efkâr*, v. 50 A.

43 Ebherî, *Beyânü'l-Esrâr*, v. 14 B; krş., Sühreverdi, *age.*, s. 84.

gölücü olmadığıdır. Bu yüzden, 'insanın tek başına gülücü olması' geçerli bir sonuç değildir.⁴⁴ Buna benzer durumlar küçük öncülün, geçerli sonuç veren şekiller için gerekli olan kurallara uygun olmayacak şekilde alınmasından da kaynaklanabilir. Örneğin; 'insan gülücüdür, her gülen şaşkındır,' öncüllerinden; 'insan şaşkındır' sonucunun çıkarılmasında durum böyledir.⁴⁵ Burada, niceliği belirtilmediği için küçük öncülde yer alan terimlerde bir belirsizlik söz konusu olmuştur. Bütün insanların mı yoksa bazılarının mı ya da sadece bir insanın mı gülücü olduğu belirtilmemiştir.

5- Küçük terimin, sonuca, küçük öncülde olduğundan farklı olarak aktarılması. Örneğin;

Sınırlı alem, kendisinden başka yönü olmayan yönlü bir cisimdir
Kendisinden başka yönü olmayan her (hiçbir) cisim bir başından bir başına geçilemez
Öyleyse alem bir başından bir başına geçilemez.

çıkarmında durum böyledir. Bu çıkarımda birinci öncülde küçük terim 'sınırlı alem' ifadesidir. Bu terim sonuç önermesinde sadece 'alem' olarak zikredilmiştir. Bu yüzden sonuç geçersizdir. Yine örneğin;

Zeyd burhânî ilimlerde kamil nazar sahibidir,
Burhânî ilimlerde kamil nazar sahibi olan herkes hakimdir,
Öyleyse Zeyd hakimdir.⁴⁶

çıkarmında aynı yanlışlık söz konusudur.

6- Ulaşılmak istenen sonucun dışında bir şeyin sonuç yapılması. Mesela, varlığın imkansızlığını iddia eden bir kimsenin onun imkansızlığını, sadece zorunlu varlığın var olduğunu ispatlamak üzere delillendirmesi buna örnektir. Böyle bir delillendirme yapan kimsenin; 'her kim zorunlu olarak var ise tektir,' sonucuna ulaşması hatadır.⁴⁷ Bu çıkarımda kişinin ulaşmak istediği sonuç, varlığın imkansız olduğudur. Ancak o başka bir sonuca ulaşmıştır. Burada istenmeyen bir sonucun ortaya çıkmasının sebebi, çıkarımda kıyas kurallarına uyulmamış olmasıdır. Çünkü sonuçta zikredilen '(zorunlu olarak var olanın) tek' olması terimi öncüllerde yer almamaktadır.

Ebherî, kıyasın suretinden kaynaklanan hataların temel sebebi olarak terimlerin hem lafız hem de anlam olarak, öncüllerde ve sonuçta aynı olmamasını gösterir. Bunun yanında sonuç önermesinde yer alan terimlerin kapsamının, öncüllerde bulunan terimlerin kapsamlarından daha büyük olması da suret yönünden meydana gelen hataların en önemli sebeplerindedir.

44 Ebherî, *Tenzilü'l-Efşkâr*, v., 50 A; krş., Tüsi, *age.*, s., 232

45 Ebherî, *Beyânü'l-Esrâr*, v., 13 B.

46 Ebherî, *Tenzilü'l-Efşkâr*, v. 49 B; krş., Tüsi, *Ta'dilü'l-Mi'yâr*, s. 232.

47 Ebherî, *Tenzilü'l-Efşkâr*, v. 49 B; krş., Tüsi, *Ta'dilü'l-Mi'yâr*, s. 232.

3. 2. Kıyasın Maddesinden (İçeriğinden) Kaynaklanan Hatalar

Maddeye ilişkin hataların iki temel sebebi vardır. Bunlardan birincisi, sonucu öncül yerine almak anlamına gelen, *müsadere ale'l-matlup*, ikincisi ise öncüllerin sonucu açıkça vermemesi, göstermemesidir.⁴⁸

Ebherî de bu tarz hataların kaynağı olarak söz konusu iki nedeni zikretmiştir. Sonucu, öncül yerine alma, büyük öncüldeki bir lafzı eş anlamlısıyla değiştirip, sonuç kılmaktır. Örneğin; 'her insan beşerdir, her beşer mütefek-kirdir; öyleyse her insan mütefek-kirdir,' çıkarımı bunun en güzel örneğidir. Bu kıyasta büyük öncül ve sonuç aynı şeydir.⁴⁹ Kıyasta hatanın ortaya çıkma sebeplerinden ikincisi, öncüllerin sonucu açık bir şekilde vermemesidir. Örneğin; 'şu şey cevherin parçasıdır, cevherin parçası olan her şey cevherdir; öyleyse şu şey cevherdir,' çıkarımı böyledir.⁵⁰

Bir kıyasın maddesindeki hata ya onun lafzından ya da manasından ileri gelir. Lafız ve mana yanlışlarının temel sebebi, öncüllerin mana ya da lafız olarak doğruya benzediği halde yanlış olmalarıdır. Yukarıdaki birinci örnekte, anlamları aynı olan iki lafız farklı ifadeler olarak gösterilmeye çalışıldığı için kıyasın maddesinde bir yanlışlık ortaya çıkmıştır. Bu durum maddeye ilişkin hata olarak değerlendirilir. Lafzî benzerlik, lafzen ortaklık sebebiyle olabileceği gibi mecazi lafızlar sebebiyle de olabilir.⁵¹ Şimdi sırasıyla lafız ve mana yanlışlarını görelim.

3.2.1. Kıyasın Lafzından Kaynaklanan Hatalar

Bunlar dilin yanlış kullanılması sebebiyle ortaya çıkan hatalardır. Aristoteles ve İbn Sînâ lafza ilişkin altı çeşit hatadan bahsetmişlerdir.⁵² Ebherî, bu türden iki yanlış üzerinde durmuş, geri kalan dört hata türünü mana yanlışları içerisinde ele almıştır. Ebherî'nin lafız yanlışları olarak ele aldığı bu iki hata türünden birincisi eşsesli lafız yanlışları iken ikincisi mecazî lafız yanlışlarıdır.

1- Bir lafzın birden çok anlam için ortak, yani eşsesli olarak kullanılması. Ebherî'ye göre bu hatalar mesela, 'zorunlu ya varlığı mümkün olandır ya da varlığı mümkün olmayandır' önermesindeki zorunlu kavramında olduğu gibi bir lafzın farklı iki anlamda kullanılmasından kaynaklanır. Bu önermeden hareketle kurulan, 'zorunlu eğer varlığı mümkün olan ise onun var olması mümkün değildir, yokluğu mümkün olur; öyleyse zorunlu yokluğu mümkün olandır; eğer varlığı mümkün olmayan ise o varlığı mümkün olan değildir,

48 İbn Sînâ, *age.*, s., 15; Gazâli, *a.g.e.*, s., 131.

49 Ebherî, *Beyânü'l-Esrâr*, v., 13 B; *Tenzîlu'l-Efkâr*, v., 50 A-B; Tûsî, *age.*, s., 232.

50 Ebherî, *Tenzîlu'l-Efkâr*, v., 50 A-B.

51 Ebherî, *Hidayetü'l-Hikme*, v., 86/1 A-B; *Telhîsu'l-Hakâik*, v., 56 A.

52 Bkz., Aristoteles, *age.*, s., 10; İbn Sînâ, *age.*, s., 7.

öyleyse o imkansızdır, öyleyse zorunlu olan imkansızdır,' çıkarımı böyledir.⁵³ Burada lâfzî ortaklık bakımından ortaya çıkan bir hata söz konusudur. Çünkü zorunlu kavramı iki farklı anlamda kullanılmıştır. Kazvîni bu hataya şu örneği vermiştir: 'Her insan beşerdir, her beşer gülücüdür, öyleyse her insan gülücüdür.'⁵⁴

2- Kıyasın maddesinde mecazî lafızların kullanılması. Mesela, 'Bari-i Teâlâ nurdur, her nur hissedilir; öyleyse Bari-i Teâlâ hissedilir,'⁵⁵ çıkarımında durum böyledir. Bu akıl yürütmeye 'nur' kelimesi mecazi anlamda kullanılmıştır.⁵⁶

3.2.2. Kıyasın Manasından Kaynaklanan Hatalar

Bunlar, öncülün ifade ettiği anlamda bir bozukluk olması dolayısıyla ortaya çıkan hatalardır. Aristoteles ve İbn Sinâ yedi çeşit mana yanlışlığı üzerinde durmuşlardır.⁵⁷ Bu türden on beş hata üzerinde durmuş olan Ebherî, örneklerle bu geçersiz kıyasların niçin bozuk olduğunu göstermiştir. Şimdi bunları görelim.

1- Ayrıntılı terkip sebebiyle iki öncül arasında bir benzerlik olması. Örneğin,

Zeyd şairdir

Zeyd iyidir

Şair ve iyi olan herkes iyi şairdir.⁵⁸

Çıkarımı bu türden bir hata içerir. Burada bir terkip hatası söz konusudur. Şair ve iyi terimleri hatalı bir biçimde bir araya getirilerek yanlış bir sonuç elde edilmiştir. Yukarıdaki öncüllerden kıyas kurallarına uygun olarak geçerli bir çıkarım yapılırsa, 'bazı şairler iyidir' sonucu çıkar.

Ebherî, bu tür yanlışlıklara, 'insan ruh ve bedenden oluşur,' önermesinden hareketle, 'sadece ruhtan oluşur' veya 'sadece bedenden oluşur,' çıkarımını da örnek olarak vermiştir.⁵⁹ Burada söz konusu olan terkip değil taksim yanlışlığıdır. Nitekim Gâzâlî, taksim yanlışlığına şu örneği vermiştir: 'Cisim, cisim olması itibarıyla ya hareketli ya hareketsizdir.'⁶⁰ Buradan hareketle; sadece 'cisim hareketlidir,' ya da 'cisim hareketli değildir,' sonucunu çıkarmak böyledir.

53 Ebherî, *Keşfü'l-Hakâik*, s. 214; *Tenzilü'l-Efşkâr*, v. 50 A; *Beyânü'l-Esrâr*, v. 13 B; krş., Kazvîni, *Şemsiyye*, s. 57.

54 Kazvîni, *Şemsiyye*, s.57.

55 Ebherî, *Keşfü'l-Hakâik*, s., 214.

56 Ebherî, *Tenzilü'l-Efşkâr*, v., 50 B.

57 Aristoteles, *age.*, s., 13; İbn Sinâ, *age.*, s., 15.

58 Ebherî, *Keşfü'l-Hakâik*, s. 214; *Beyânü'l-Esrâr*, v. 13 B; krş., Semerkandî, *Kıstâs*, v. 167 B.

59 Ebherî, *Beyânü'l-Esrâr*, v., 14 A.

60 Gazâlî, *age.*, s., 132.

2- Kıyasta, doğru olmadığı halde doğruya benzeyen lafızlar kullanılması. Şu örnekte durum böyledir: 'Beş çifttir ve tektir, çift ve tek olan her şey çifttir, öyleyse beş çifttir.'⁶¹ Bu çıkarım benzer ifadelerle birçok mantıkçı tarafından taksimde yapılan hata sebebiyle ortaya çıkan yanlış olarak değerlendirilmiştir.⁶²

Aristoteles ve İbn Sinâ'nın lafız yanlışları içerisinde zikrettikleri⁶³ terkip ve taksim yanlışlarını mana yanlışları içerisinde ele almış olan Ebherî, üstelik bunları bir başlık altında, yani ayrıntılı terkipten kaynaklanan hatalar kategorisinde değerlendirmiştir. Tûsî, bu iki yanlış çıkarımın Ebherî'nin yaptığıının aksine lafza değil manaya ilişkin yanlışlar olarak ele alınması gerektiğini ifade ederek onu eleştirmiştir.⁶⁴ Ebherî açık ifadelerle böyle bir yanlışın, mana yanlışlığı olduğunu söyleyerek dikkat çekici bir hata yapmıştır.

3- Vehme, kuruntuya, kesin olmayan bilgiye dayalı çıkarım yapma. 'Alem sonsuzdur, sonsuz olan her şey boşlukta ya da dolulukta son bulur, öyleyse alem ya boşlukta ya da dolulukta son bulur,'⁶⁵ çıkarımı buna örnektir.

4- Lazımı, yani zorunlu olanı, lazım olmaktan çıkararak bir hüküm vermekten kaynaklanan hatalar vardır. Mesela, 'cisim yer kaplayandır; (cisim değişime uğrar); değişime uğrayan her şey yer kaplamanın kendisidir,' çıkarımında durum böyledir.⁶⁶

5- Arazî, yani ilineksel olanı zati, yani özsel olanın yerine koyma. Bunun örneği şudur: 'Yol alan gemideki direk hareketlidir, hareket eden her şey belirli bir konumda sabit değildir, öyleyse yol alan gemideki direk belirli bir konumda sabit değildir.'⁶⁷ İbn Sinâ bu tarz hataya; 'Zeyd, Amr'dan başkadır, Amr insandır, o halde Zeyd insandan başkadır,'⁶⁸ örneğinin vermiştir.

6- Bir şeyle birlikte olanı, o şeyin yerine alma. Mesela, 'babalık evladı olmakla kaimdir; evlatlık da babası olmakla kaimdir, öyleyse bu ikisinin varlıkları mümkün değildir,' çıkarımında durum böyledir. Hata, bu iki şeyin birlikte değil de ancak biri diğeri için vardır denilmesinden kaynaklanmıştır.⁶⁹ Babalık ve evlatlık biri diğerin varlığıyla mümkün olduğundan karşılıklı olarak birbirlerini gerekli kılarlar. Baba kavramı olmadan evlat; evlat kavramı olmadan da baba kavramı düşünülemez.

61 Ebherî, *Keşfu'l-Hakâik*, s. 214.

62 Bkz., Aristoteles, *age.*, s. 12; İbn Sinâ, *age.*, s. 12; *en- Necât*, s. 144; Gazâlî, *age.*, s. 128.

63 Bkz., Aristoteles, *age.*, s. 12; İbn Sinâ, *age.*, s. 12.

64 Tûsî, *age.*, s. 233.

65 Ebherî, *Keşfu'l-Hakâik*, s. 214; *Tenzilü'l-Eşkâr*, v. 50 B; *Beyânü'l-Esrâr*, v. 13 B.

66 Ebherî, *Keşfu'l-Hakâik*, s. 214; *Beyânü'l-Esrâr*, v. 14 A.

67 Ebherî, *Keşfu'l-Hakâik*, s. 214; *Tenzilü'l-Eşkâr*, v. 50 B; krş., Tûsî, *Ta'dilu'l-Mi'yâr*, s. 233.

68 İbn Sinâ, *Sofistik Deliller*, s. 15.

69 Ebherî, *Keşfu'l-Hakâik*, s. 215; *Tenzilü'l-Eşkâr*, v. 50 B; *Beyânü'l-Esrâr*, v. 13 B.

7- Devr olmayanı devr gibi göstermek. Mesela, 'tavuk yumurtadan; yumurta da tavuktan çıkar,' hükmü bunun en meşhur örneğidir. Buradaki hata, bir yumurta üzerine kaim kılınan tavuğun, her yumurtanın bir tavuk üzerine kaim kılınmasından başka izahı olmamasından kaynaklanmaktadır. Tavuktan çıkan her yumurtanın o yumurtadan çıkan tavuğun dışında bir şey olamamasıdır.⁷⁰ Hata, her yumurtanın tavuktan çıktığına hükmedildiğinde, tavuktan bağımsız olarak yumurta için hüküm verilmemesinden kaynaklanır.

8- Bilkuvve olanı bilfiil olanın yerine almak. 'Cisim sonsuz bir şekilde bölünmeye elverişliyse, sonsuz olan, cismin yüzeyi ile sınırlı iki şeyle sınırsız olanın arasındaki şeyden ortaya çıkar,' ifadeleri buna örnektir.⁷¹ Buradaki hata, cisim, sonsuza kadar bölünürse bundan hasıl olan parçaların sayıca bilfiil sonsuz olacağını zannetmektir. Yine mesela, şekilsiz bir madde (heyûlî) için bi'l-kuvve hüküm verildiğinde, bunun zati olarak bi'l-kuvve bir hüküm olup onun yokluğuna hükmetmek zorunda kalınması bu türden bir hatadır.⁷²

9- Yok olana (ma'dûm) var olan (mevcud) hükmü vermek. Mesela, 'eğer hareketler sonsuz ise bu hareketlerin hepsi ya tek yönlüdür (vitran) ya çift yönlüdür (şef'an), öyleyse sonsuz olan, bu iki vasıftan biriyle sıfatlanmıştır, bu durumda onun için var olan ve yok olan hareketler zannîdir, her toplam tek tek şeyleri kapsar, bunun üzerine, öyleyse hareket ya çift yönlü ya da tek yönlüdür.'⁷³ Buradaki hata, mevcut olmayan söz konusu hareketlerin tek tek parçalar olarak sonsuz olmanın toplamında kapsanmış olduğunu zannetmektir.

İbn Sînâ, bunları, yükleme itibarının kötülüğü yönünden gerçekleşen hatalar olarak değerlendirmiş, bu hataların nedeninin ise, yüklem bazen bir şartla yüklem olması, bazen mutlak olarak yüklem olması, bazen kendine yüklem olması, bazen de başkası nedeniyle yüklem olması olduğunu vurgulamıştır.⁷⁴

10- Yokluğun karşıtı olarak varlığı, varlığa ait bir durum olarak almak. Mesela, 'hayır ve şer birbirine zıt iki şeydir, birbirine zıt olan iki şeyin temeli bir değildir, öyleyse hayır ve şerrin temeli bir değildir, öyleyse hayrın temeli şerrin temelinden ayırılır,'⁷⁵ biçimindeki bir çıkarım buna örnektir. Bu tür hata, yokluğu varlığın karşıtı, zıttı olarak onun yerine almaktan kaynaklanmıştır. Şerrin kaynağının hayrın kaynağından başka olması gerekir. Bu durum karanlıkla ışık arasında hiçbir münasebetin olmamasına benzer. Tûsî, bu tür

70 Ebherî, *Keşfü'l-Hakâik*, s. 215; *Tenzilü'l-Efşkâr*, v. 50 B; *Beyânü'l-Esrâr*, v. 13 B.

71 Ebherî, *Keşfü'l-Hakâik*, s. 215; *Tenzilü'l-Efşkâr*, v. 50 B; krş., Tûsî, *Ta'dilu'l-Mi'yâr*, s. 234.

72 Ebherî, *Tenzilü'l-Efşkâr*, v. 51 A; *Beyânü'l-Esrâr*, v. 13 B; krş., Tûsî, *Ta'dilu'l-Mi'yâr*, s. 234-235.

73 Ebherî, *Keşfü'l-Hakâik*, s. 215; *Tenzilü'l-Efşkâr*, v. 50 B- 51 A; *Beyânü'l-Esrâr*, v. 13 B-14 A.

74 İbn Sînâ, *Sofistik Deliller*, s. 16.

75 Ebherî, *Keşfü'l-Hakâik*, s. 215; *Tenzilü'l-Efşkâr*, v. 51 A; *Beyânü'l-Esrâr*, v. 14 A.

hataların 'iyhâmu'l-aks', yani yanıltıcı döndürme olarak isimlendirildiğini söylemektedir.⁷⁶

11- Yokluk ve varlığı, olumsuzluk ve olumluluğun yerine almak. Mesela, 'ruhun bedene bitişik olması ve ondan ayrı olması olumsuzluk ve olumluluktur, bu ikisinden bir sonuç çıkmaz; öyleyse ruh ya bedene bitişiktir ya da ondan ayrıdır,'⁷⁷ çıkarımında durum böyledir.

12- İmkânsız olanı, zorunlu (farz) olanın yerine almak. Şu çıkarım buna örnektir: 'Eğer dünya eliptik (yumurta şeklinde) ise ve en kısa çap üzere hareket ediyorsa, boşluk zorunludur, bu imkânsızdır; öyleyse dünya eliptik değildir.' Burada imkânsız olan, dünyanın hem eliptik olması ve hem de en kısa çapla hareket etmesidir. Bu yargı kıyasın bütününden ortaya çıkan anlamın yanlış olmasını gerektirir. Kıyasın sonucu olarak zikredilen önerme ulaşılmak istenen sonucun çelişğinin yanlış olmasını gerekli kılmaz.⁷⁸ Bir hükmün çelişğii doğru ise bu durum hükmün doğru olmasını imkânsız hale getirir.

İbn Sinâ bu tür çıkarımları, imkânsıza götüren kıyaslar olarak isimlendirmiştir.⁷⁹ Gâzâlî ise bu tür hatalar için şu örneği vermiştir: 'Her cisim yer kaplayıcıdır, her yer kaplayıcı olan değişikliği kabul eder, öyleyse cisim değişiklik kabul eder.'⁸⁰

13- Zihinde mevcut olanı, harici olarak mevcut görmek. Bu tür hatalar için verilen örneklerden biri şöyledir: 'Şayet şu şey imkansız ise onun imkansızlığı hariçte ortaya çıkar; bu şekilde vasıflanan bir şey hariçte mevcuttur, bu durumda imkansız olan da mevcuttur.'⁸¹ Ebherî'ye göre bu saçmaya ircadır (hulf). Tûsî, bunun zihinsel olarak itibari olan bir şeyi, başka bir şeye yüklemekten farklı olduğunu iddia etmiştir.⁸² Ebherî'ye göre imkansızlık, harici olarak var olan bir şey değildir, zihne itibarla söz konusu olan bir şeydir. Bu durum itibari olanı zihni olanla bir tutmaktan kaynaklanmıştır. Örneğin, 'varlık, mahiyetin sıfatıdır,' hükmü de böyledir. Varlığın mahiyete bu şekilde nispet edilmesi onun aynı şekilde dış dünyada mevcut olması anlamına gelir ve onun varlığını gerektirir.⁸³

14- Meşhur bir önermeyi evveli kabul etmek. 'Dış dünya da imkansız (mümteni) olmayan halihazırdaki her hangi bir şey dış dünya da imkansızdır, diye hükmedilse bu hatadır. Bu hataların ortaya çıkma sebebi; meşhur olanı,

76 Tûsî, *Ta'dilü'l-Mi'yâr*, s. 235.

77 Ebherî, *Tenzilü'l-Efkar*, v. 51 A; *Beyânü'l-Esrâr*, v. 14 A; ayrıca bkz., *Keşfü'l-Hakâik*, s. 215-216.

78 Ebherî, *Keşfü'l-Hakâik*, s. 216; *Tenzilü'l-Efkar*, v. 51 A.

79 İbn Sinâ, *age.*, 18.

80 Gazâlî, *age.*, s., 133.

81 Ebherî, *Tenzilü'l-Efkar*, v. 51 A; *Keşfü'l-Hakâik*, s. 216

82 Tûsî, *Ta'dilü'l-Mi'yâr*, s. 235.

83 Ebherî, *Beyânü'l-Esrâr*, v. 14 A.

evveliyyeden kabul etmektir. Mesela, 'Bâri-i Teâla bir şeyden acizse bu ezeli bir noksanlıktır,' hükmü böyledir. Bu hüküm evveliyyattan değildir, aksine bunun kesin delile (burhan) ihtiyacı vardır. Bu sözün yaygın olarak kullanılması yanlıştır.⁸⁴

15- Sayısal çokluğu, bütünü yerine almak. Mesela, 'her bir hareket sonradan yaratılmıştır, öyleyse hareketlerin tümü sonradan yaratılmıştır,' ifadeleri böyledir.⁸⁵ İbn Sînâ bu tür hataları, birden çok sorunun tek bir soru da birleştirilmesinden kaynaklanan saptırma olarak değerlendirmiştir. Bunlara örnek olarak, 'yer deniz midir yoksa gök müdür?,' sorusunu vermiştir.⁸⁶

Ebherî'nin hem *Keşfü'l-Hakâik*'te hem de *Tenzîlu'l-Efkâr*'da *Esrâr*'da bahsettiği mana yanlışları hemen hemen aynıdır. Biz bu yanlışların tamamını örnekleriyle birlikte vermeye çalıştık. O, söz konusu iki eserinde bahsi geçmeyen iki yanlış türünden daha söz etmiştir ki bunlar *Beyânü'l-Esrâr*'da yer almaktadır.

1- Tikel nicelik edatını, hakiki cüz' yerine almak. Örneğin; 'bazı insanlar siyahtır,' demek yerine 'insanlardan bazısı siyahtır,' demek yanlıştır.⁸⁷ Burada tikel bir nicelik olan 'bazı insanlar' terimi, 'insan olanlardan bazısı' şeklinde gerçek bir parça yerine konulmuş bu sebeple bir yanlışlık ortaya çıkmıştır.

2- Bir önermedeki olumsuz modu (cihet) olumsuz konu yerine almak. Örneğin; 'her insanın katip olması zorunlu değildir', yargısına dayanarak 'her insanın katip olmaması zorunludur,' demek bu türden bir hatadır.⁸⁸ Bu maddede Ebherî, modal önermelerdeki kayıtların yanlış kullanılması sebebiyle ortaya çıkan bir hatadan bahsetmiş olmaktadır. Diğer eserlerinde modal önermelerin, kıyaslarda yanlış kullanılması sonucu ortaya çıkan hatalara hiç yer vermemiştir.

Böylece Ebherî'nin eserlerinde zikrettiği, kıyasların, manasından, yani içeriğinden kaynaklanan on yedi hata çeşidini ortaya koymuş olduk. Ancak şunu ifade etmek gerekir ki, Ebherî, muğalatalı, hatalı kıyasların belirli bir sayıyla sınırlandırılmayacağını ifade etmiş, dikkat çekici bulduğu yanlış çeşitlerini ele aldığını belirtmiştir. Hatalı kıyasların yukarıda zikredilen ölçülerle ve iki mantık ilkesi göz önüne alınarak tespit edilebileceğini vurgulamıştır. Hatalı kıyaslar üzerine çokça düşünmek ve onları tedrip için kullanmakla hataların süratli bir şekilde tespit edileceğini ifade etmiştir.⁸⁹

84 Ebherî. *Beyânü'l-Esrâr*, v. 14 A; *Keşfü'l-Hakâik*, s. 216.

85 Ebherî. *Keşfü'l-Hakâik*, s. 216; *Beyânü'l-Esrâr*, v. 14 A.

86 İbn Sînâ, *Sofistik Deliller*, s. 19.

87 Ebherî. *Beyânü'l-Esrâr*, v. 14 A.

88 Ebherî. *Beyânü'l-Esrâr*, v. 14 A.

89 Ebherî. *Keşfü'l-Hakâik*, s. 216.

Burada dikkat çeken nokta, hatalı kıyaslarla uğraşmanın faydasının tespit edilmiş olmasıdır. Bunları öğrenmenin faydası bağlamında İbn Sînâ'nın, hataya düşülen durumların esas öğrenilince bunların çözümü de öğrenilir,⁹⁰ demesinde olduğu gibi Ebherî, bunlar üzerine düşünen bir kimsenin ne şekilde olursa olsun kendisine bir muğatalı kıyas sunulduğunda ondaki kusuru hemen fark edip ona göre tavır alacağını ifade eder.

Ebherî'nin muğalata konusunda dikkat çektiği bir nokta daha vardır. Bu da onun, en zor, en sıkıntılı muğalatalar dediği, iki çelişğin bir araya getirilmesiyle ortaya çıkan durumlardır. Mesela, 'şu anda/saatte konuşan herkes yalancıdır,' diyen kimsenin sözü bunun en çarpıcı örneğidir. Bir yargının iki durumdan birini ifade etmesi gereğinden hareketle bu önerme ya doğrudur ya da yanlıştır. Eğer bu önerme doğru ise onun bildirdiği hüküm aynı anda hem doğru hem de yanlış olur. Bu önerme eğer yanlışsa, bu sözün kapsamı içerisinde yer alan bazı kimselerin o saatte söylediklerinin zorunlu olarak doğru olması gerekir. Ayrıca, bu sözü söyleyen kimse kendi söylediği sözün dışında değildir. O saatte sözü söyleyenden başka kimse yoksa bu sözün doğru olduğu tayin edilir. Bu durumda da yine bu sözün aynı anda hem doğru hem yanlış olması söz konusudur.⁹¹

Ebherî, bu çelişkinin çözümü için böyle bir önermenin kabul edilmemesi, yani reddedilmesi gerektiğini söylemiştir.⁹² Tûsî bu tarz muğalataların, müte-kaddimin mantıkçılar tarafından ortaya atıldığını ve bunların külliyen yanlış sözler olduğunu vurgulamıştır.⁹³

Ebherî bu durumu başka bir örnekle daha anlatmıştır. Bu da mesela, 'her konuşan yalancıdır' dedikten sonra hemen ölen kimsenin sözüdür. Bu söz de aynı şekilde ya doğrudur ya da yanlıştır. Eğer doğru ise konuşan herkesin yalancı olması gerekir, bu durumda bu söz yanlış olur; öyleyse bu sözün doğruluğu ve yanlışlığı aynı anda zorunlu olur. Eğer bu söz yanlış ise konuşanlardan bazılarının doğru olması gerekir. Öyleyse doğru olan ya bu söz olur ya da bunun dışında başka bir söz olur. Eğer bunun dışında başka bir söz olursa, bunun dışındakilerin yanlış olduğu farz edilebilir. Bu durumda iki sözün birlikte doğru ve yanlış olması zorunlu olur. Bu sözün birlikte doğru ve yanlış olması zorunlu olur. Bu da imkansız bir durumdur.⁹⁴ Ebherî bu tarz muğalataların lafız açısından ortaya çıktığına işaret etmiştir.

Sonuç olarak diyebiliriz ki, muğalataya dair müstakil bir eser yazmamış olan Ebherî, bu sanatı, eserlerinin mantık bölümünde incelemiştir. Kıyasın içeriğini

90 İbn Sînâ, *age.*, s., 31.

91 Ebherî, *Tenzilü'l-Efjâr*, v. 51 A- B.

92 Ebherî, *Tenzilü'l-Efjâr*, v. 51 B.

93 Tûsî, *Ta'dilu'l-Mi'yâr*, s. 235.

94 Ebherî, *Keşfü'l-Hakâik*, s. 216-217.

oluşturan beş sanatın sonuncusu olarak ele aldığı muğalatayı, gerçeğe benzeyen veya sahte yahut vehme dayanan yanlış öncüllerden oluşan kıyas olarak tanımlamıştır. Bunlar hatalı ve aldatıcı çıkarımlardır. Bir kimse ya farkında olmadan ya da karşıdakini aldatmak kastıyla bu tarz kıyaslara başvurur. Bunları öğrenmekle bir kimse yanılığa düşmekten ve aldatılmaktan kendini muhafaza etmiş olur. Ebherî'ye göre bir kıyasta hata onun ya suretinden ya maddesinden ya da her iki açıdan meydana gelebilir. Suretinden kaynaklanan hata kıyasın geçerli sonuç vermeye yarayan şekil ve şartlarını ihlal etmekten doğar. Ebherî farklı kitaplarında bu tür hataları altı başlık altında toplamıştır. Kıyasın maddesi sebebiyle ortaya çıkan hata ise onun lafzından ya da manasından ileri gelir. Lafız sebebiyle ortaya çıkan iki yanlış üzerinde duran Ebherî, manaya ait on beş ve ayrıca bunlara benzeyen iki yanlış çeşidi daha zikreder. Böylece suret ve maddeye ilişkin toplam yirmi altı yanlış çeşidi tespit ve kabul etmiş olur.

Ebherî, muğalatanın tanımında ve amacını ortaya koymada başta Aristoteles olmak üzere Fârâbi ve İbn Sînâ gibi Meşşâi mantıkçılarla aynı yaklaşımı benimsemiştir. Yine kıyaslarda ortaya çıkan hataların ortaya çıkış sebeplerini belirlemede de söz konusu mantık anlayışını takip etmiş, bir kıyasın ya sureti ya maddesi ya da bunların her ikisi açısından bozuk olabileceğini söylemiştir. Ancak Aristoteles ve İbn Sîna'nın kıyasın maddesine ilişkin altısı lafızdan yedisi manadan kaynaklanan on üç yanlış çıkarım kabul etmelerine karşın o, bunların sayısının istenildiği kadar çoğaltılabileceğini söyleyerek, iki çelişğin bir arada zikredilmesini de ilave edersek bizim tespit edebildiğimiz kadarıyla yirmi tane madde yanlış üzerinde durmuştur. Bu yanlışlardan sadece iki tanesi lafız yanlış iken geri kalanlar mana yanlışlarıdır. Ebherî, Aristoteles, İbn Sînâ, Gâzâlî ve Kazvîni gibi birçok mantıkçının mana yanlışları içerisinde ele aldıkları bazı konuları suret yanlışları içinde; lafız yanlışları içerisinde ele aldıkları bazı örnekleri de mana yanlışları içerisinde ele almıştır. Gerek tahkik edilerek yayınlanmış eserlerinde, gerekse de el yazması eserlerinde aynı karışıklık söz konusu olması sebebiyle bu durum, Ebherî'nin konunun inceliklerine vakıf olmadığını bir göstergesi olarak değerlendirilebilir.

KAYNAKÇA

- Ahmet Cevdet Paşa, *Mi'yâr-ı Sedâd*, (nşr., H. T. Feyizli) Fecr yay., Ank., 1998.
 Aristoteles, *Sofistik Çürütmeler Üzerine*, (çev., Oğuz Özügül), Say yay., İst., 2007.
 Bedevî, Abdurrahman, *Mantık-u Aristo, Dârü'l-Kalem*, Beyrut, 1980.
 Ebû Ali İbn Sîna, *eş-Şifâ (4. Kitap/Kıyas; thk., Said Zaid)*, Kahire 1964.
 -----, *eş-Şifâ (7. Kitap/ es-Safsata; Thk., Ahmet Fuat Ehvâni; Kaynak: İbrahim Medkûr; Kahire, 1966.*
 -----, *İşaretler ve Tembihler* (çev., A. Durusoy, M. Macit, E. Demirli) Litera yay., İst., 2005.

- , *Uyûnu'l-Hikme*, (Resâil-u İbn Sina, içinde; Thk. H. Z. Ülken), İ.Ü. E. F., yay., Ankara. 1953.
- , *Sofistik Deliller (Kitabu's-Şifa/es-Safsata*, çev., Ö. Türker), Litera yay., İst., 2006.
- Ebu Hamid el- Gazâlî, *Düşünmede Doğru Yöntem (Mihakkü'n-Nazar*, çev., Ahmet Kaya-cık) Ahsen yay., İst., 2002.
- , *Miyaru'l-İlm*, (nşr., Ahmet Şemsüddin) Dâru'l-Kutübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1990.
- Ebu Nasr el-Fârâbî, *et-Tavti'atu fi'l-Mantık*, (*Mantiğa Başlangıç*, nşr., Mübahat Türker-Küyel, *Fârâbî'nin Bazı Mantık Eserleri*, içinde) D. T. K. yay., Ankara, 1990.
- , *İlimlerin Sayımı*, (çev., A. Arslan) Vadi yay. Ankara, 1999.
- , *Kitâbu'l-Burhan*, (çev., Ö. Türker, Ö. M. Alper), Klasik yay., İstanbul, 2008.
- , *Kitâbu Emkineti'l-Muğalatai*, (*el-Mantık inde'l-Fârâbî-II* içinde) Tahkik: Refik el-Acem, Beyrut 1987.
- Emiroğlu, İbrahim, "Muğalata Nedir?", D.E.Ü.İ.F.D., sy.VIII.
- , *Mantık Yanlıları*, Elis yay., Ankara, 2004.
- Esirüddin el- Ebherî, *Hidayetü'l-Hikme*, Süleymaniye Ktp., Carullah Efendi B., Nr. 1410. B.n.
- , *Zübdetü'l-Hakâik*, Süleymaniye Ktp., Köprülü Bl., Nr.1618, B.n.
- , *Kitabü'l- Metali*, Süleymaniye Ktp., Köprülü B., Nr.1618, B.n.
- , *Keşfu'l-Hakâik fi-Tahriri'd-Dakâik*, (Thk. ve nşr. Hüseyin Sarıoğlu), Çantay yay., İst., 1998.
- , *Telhîsü'l-Hakâik*, Süleymaniye Ktp., Köprülü B., Nr.1618, B.n.
- , *Tenzilu'l-Efkâr Fi-Ta'dili'l-Esrâr*, Süleymaniye Ktp., Reisü'l-Küttap Mustafa Efendi Bl., Nr. 569.
- , *İsagüci*, Vezirhanî Matbaası, İst., 1287.
- , *Kitâb-u Beyani'l-Esrâr*, Süleymaniye Ktp., Köprülü B., Nr.1618, B.n.
- Fenârî, Şemseddin Muhammed b. Hamza, *Şerh-u İsagüci*, Dersaadet Matbaası, İst., 1309.
- Kazvîni, Necmeddin Ömer b. Ali el-Katibi, *Risaletü's-Şemsiyye fi-Kavâidi'l-Mantıkıyye*, İsmail Efendi Matbaası, İst., 1301, s., 57;
- Mehmet Halis, *Mizânu'l-Ezhân*, Mahmud Bey Matbaası, İst. 1324, (*Mantık Metinleri I* içerisinde, neşr. Kudret Büyükcoşkun), İşaret yay. İst.1998.
- Nasireddin Tûsî, *Ta'dilu'l- Mi'yar li-Nakd-i Tenzilu'l-Efkâr*, (*Mantık ve Mebâhîsu Elfaz*; içinde, nşr. Abdullah Nûrani),Tahran, 1974.
- Öner, Necati, *Klasik Mantık*, A.Ü.İ.F. yay., Ankara, 1986.
- Seyyid Şerif Cürçânî, *et-Târîfât*, Muhammet Sait Matbaası, İstanbul, 1300.
- Şihabüddin Sühreverdî, *Mantıku't-Telvîhat*, (Thk., Ali Ekber Feyyaz),Tahran Üni., yay., Tahran, 1955.
- Zeynüddin El-Keşşî, *Hadâiku'l-Hakâik*, Köprülü Ktp, Fazıl Ahmet Paşa Bl. Nr. 864.